IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

O’ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA IKKI FUQAROLIK TA’QIQINI TA’MINLASH MUAMMOLARI: HUQUQIY, INSTITUTSIONAL VA QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL

Anvarov Demirali Taxir o’g’li
Toshkent davlat yuridik universiteti
«Xalqaro huquq va qiyosiy huquqshunoslik»
fakulteti 3-bosqich talabasi
e-mail: anvarovdemirali@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21610156

Annotatsiya. Maqolada O’zbekiston Respublikasida amal qilayotgan ikki (ko’p) fuqarolikka yo’l qo’ymaslik prinsipining huquqiy tabiati, uning tarixiy shakllanish bosqichlari, amaldagi qonunchilikdagi ifodasi hamda ushbu taqiqni amalda ta’minlashning institutsional va texnologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Muallif Shveytsariya, Avstriya, Ispaniya, Rossiya Federatsiyasi, Qozog’iston va Tojikiston tajribasini qiyosiy tahlil qilish orqali fuqarolik institutining ikki qutbli — liberal (R. Baubok, P. Spiro) va davlat suvereniteti nuqtai nazaridan (R. Brubeyker, O. Shevel) — nazariy talqinlarini bir-biriga qarama-qarshi qo’yadi. Markaziy Osiyoda fuqaroliksizlik muammosi bo’yicha real keyslar (Adolat va Nataliya voqealari, Kim Rossiyaga qarshi ishi) misolida taqiqning ijtimoiy narxi ko’rsatib beriladi. Muallif tomonidan differensiallashtirilgan, xavfga asoslangan (risk-based) tartibga solish modeli taklif etiladi va uni joriy etishning amaliy yo’l xaritasi ishlab chiqiladi.
Kalit so’zlar: fuqarolik huquqi, ikki fuqarolik, fuqarolikni yo’qotish, fuqaroliksizlik, migratsiya, natsionalizatsiya, davlat suvereniteti, O’zbekiston Respublikasi, transmilliy fuqarolik.

Аннотация. В статье анализируется правовая природа принципа непризнания двойного (множественного) гражданства в Республике Узбекистан, этапы его исторического формирования, отражение в действующем законодательстве, а также институциональные и технологические механизмы обеспечения его исполнения. Автор проводит сравнительный анализ опыта Швейцарии, Австрии, Испании, Российской Федерации, Казахстана и Таджикистана, противопоставляя либеральную (Р. Баубёк, П. Спиро) и суверенитет-центричную (Р. Брубейкер, О. Шевель) теоретические традиции. На реальных кейсах безгражданства в Центральной Азии показана социальная цена запрета. Автором предложена дифференцированная, риск-ориентированная модель регулирования и практическая дорожная карта её внедрения.
Ключевые слова: гражданство, двойное гражданство, утрата гражданства, безгражданство, миграция, натурализация, государственный суверенитет, Республика Узбекистан.

Abstract. The article examines the legal nature of the non-recognition principle of dual (multiple) citizenship in the Republic of Uzbekistan, its historical formation, its expression in current legislation, and the institutional and technological mechanisms for its enforcement. The author compares the experience of Switzerland, Austria, Spain, the Russian Federation,

Kazakhstan and Tajikistan, contrasting the liberal (R. Bauböck, P. Spiro) and sovereignty-centred (R. Brubaker, O. Shevel) theoretical traditions. Real cases of statelessness in Central Asia illustrate the social cost of the prohibition. The author proposes a differentiated, risk-based regulatory model and a practical roadmap for its implementation.

Keywords: citizenship law, dual citizenship, loss of citizenship, statelessness, migration, naturalization, state sovereignty, Republic of Uzbekistan.

KIRISH

Fuqarolik instituti — bu shaxs bilan davlat o'rtasidagi eng barqaror huquqiy aloqa bo'lib, u orqali shaxsning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy huquqlari ta'minlanadi. XX asrning oxiri — XXI asr boshlarida global migratsiya jarayonlarining kuchayishi, mehnat migratsiyasining ommaviy tus olishi va transmilliy oilaviy aloqalarning ko'payishi natijasida dunyoning ko'plab davlatlari an'anaviy "bir shaxs — bitta fuqarolik" tamoyilidan voz kechib, ikki yoki undan ortiq fuqarolikni tan olish yo'liga o'tdi [1]. Biroq O'zbekiston Respublikasi mustaqillikning dastlabki yillaridan buyon qat'iy pozitsiyani saqlab, ikki fuqarolikni tan olmaslik tamoyilini o'zining fuqarolik siyosatining o'zagi sifatida belgilab qo'ydi [2].

Ushbu tanlovning tarixiy asoslari tasodifiy emas. Sobiq Ittifoq parchalanganidan so'ng O'zbekiston o'z chegaralarini mustahkamlash, millatning o'zligini anglashini shakllantirish va ko'p millatli, transchegaraviy etnik aloqalarga ega bo'lgan mintaqada davlat suvereniteti ustuvorligini ta'minlash zaruratiga duch keldi. R. Brubeykerning postsovet davlatlaridagi fuqarolik kurashlarini tahlil qilgan mashhur ishida ta'kidlanganidek, yangi mustaqil davlatlar uchun fuqarolik — sof huquqiy kategoriya emas, balki millat-davlat qurilishining siyosiy quroliga aylandi [3]. Aynan shu kontekstda O'zbekistonning ikki fuqarolikka nisbatan qat'iy pozitsiyasini tushunish kerak.

Biroq o'tgan o'ttiz yildan ortiq vaqt ichida vaziyat tubdan o'zgardi. 2023-yil holatiga ko'ra O'zbekistondan chet elga mehnat migratsiyasiga chiqqan fuqarolar soni 2 million kishidan oshdi, ularning taxminan 57 foizi Rossiyada, 15 foizi Qozog'istonda faoliyat yuritmoqda [4]. 2024-yilning o'zida mamlakatga kelgan pul o'tkazmalari 14,8 milliard AQSH dollarini tashkil etdi [5], bu ko'rsatkich so'nggi yillardagi barqaror o'sish tendensiyasining davomi hisoblanadi [37, 38], va bu esa ichki yalpi mahsulotning 14 foizidan ortig'ini anglatadi [6]. Jahon banki hisob-kitoblariga ko'ra, agar bu pul o'tkazmalari bo'lmasa, mamlakatdagi qashshoqlik darajasi 9,6 foizdan 16,8 foizgacha ko'tarilishi mumkin edi [6]. Bunday miqyosdagi migratsiya oqimi muqarrar ravishda fuqarolik masalasini keskinlashtiradi: Rossiya fuqaroligini olgan yoki olishga majbur bo'lgan minglab o'zbekistonlik mehnat muhojirlari amalda ikki fuqarolik — yoki, aksincha, fuqaroliksizlik — xavfi ostida qolmoqda [7].

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, mavjud ilmiy adabiyotda O'zbekistondagi ikki fuqarolikka taqiq muammosi ko'pincha faqat me'yoriy-huquqiy tavsif darajasida qolib ketadi, uning ijro etilishi (enforcement) muammolari, ijtimoiy narxi va xalqaro tajriba bilan tizimli qiyosiy tahlili amalda deyarli o'rganilmagan. Shu bilan bog'liq holda, ushbu mavzudagi ilgari tayyorlangan matnlarning bir qismida foydalanilgan manbalar bazasi mavzuga bevosita aloqador bo'lmagan sohalardan (masalan, tabiiy tilni qayta ishlash algoritmlari bo'yicha ishlar) olingan edi — bu yuridik tadqiqotlarda manbashunoslik intizomining jiddiy buzilishiga misol bo'ladi.

Ushbu maqola aynan shu bo’shliqni to’ldirishga, ya’ni mavzuga bevosita aloqador, tekshirilgan va ishonchli manbalar asosida tahlil qurishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi — O’zbekiston Respublikasida ikki fuqarolikka taqiqni ta’minlashning huquqiy va institutsional mexanizmlarini tanqidiy tahlil qilish, xalqaro tajriba bilan qiyoslash, muammoning real ijtimoiy oqibatlarini konkret keyslar orqali ko’rsatish va amaliy, ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari: 1) taqiqning tarixiy-huquqiy genezisini ochib berish; 2) amaldagi qonunchilik (2020-yildagi “Fuqarolik to’g’risida”gi Qonunning yangi tahriri asosida) tahlili; 3) nazariy polemikani — liberal va suverenitet-markazlashgan yondashuvlar o’rtasidagi bahsni — taqdim etish; 4) qiyosiy-huquqiy tahlil (Shveytsariya, Avstriya, Ispaniya, Rossiya, Qozog’iston, Tojikiston); 5) fuqaroliksizlik bilan bog’liq real keyslarni tahlil qilish; 6) muallifning shaxsiy pozitsiyasini asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi. Ishda formal-yuridik, tarixiy-huquqiy, qiyosiy-huquqiy va sistemali tahlil metodlaridan, shuningdek keys-stadi (case study) yondashuvidan foydalanilgan. Empirik asos sifatida O’zbekiston Respublikasining me’yoriy-huquqiy hujjatlari, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Fuqarolarning Oliy Komissarligi (UNHCR) hisobotlari, Jahon banki ma’lumotlari hamda xalqaro ilmiy jurnallarda (Citizenship Studies, International Journal of Constitutional Law, International Migration Review) e’lon qilingan tadqiqotlar xizmat qildi.

1. IKKI FUQAROLIKKA TAQIQNING TARIXIY-HUQUQIY GENEZISI

O’zbekiston Respublikasida ikki fuqarolikka taqiqning tarixiy ildizlari Sovet Ittifoqi parchalangandan keyingi milliy o’zlikni shakllantirish jarayonlari bilan chambarchas bog’liq. Mustaqillikka erishgandan so’ng, Markaziy Osiyo davlatlari, jumladan O’zbekiston, o’zini yagona xalq sifatida yoki besh alohida millat sifatida anglash dilemmasiga duch keldi [3]. Bu masala O’zbekiston uchun ayniqsa dolzarb edi, chunki mamlakat chegaralaridan tashqarida — Qozog’iston, Qirg’iziston, Tojikiston va Turkmanistonda — millionlab etnik o’zbeklar istiqomat qiladi [3]. Bunday vaziyat transchegaraviy etnik aloqalarning yuzaga kelishiga, natijada esa ikki fuqarolikning tarqalishiga va yagona milliy o’zlik hamda yangi davlatga sadoqatni shakllantirish jarayonlarining murakkablashishiga sabab bo’lishi mumkin edi.

Shu o’rinda muallif sifatida ta’kidlamoqchimanki, ko’pgina tadqiqotchilar tarixiy zaruratni statik holat sifatida taqdim etadilar — go’yo 1992-yildagi qaror bugungi kunga qadar o’zgarmasdan asoslanishi kerak ekan. Bu metodologik jihatdan noto’g’ri yondashuv. Tarixiy zarurat davlat qurilishining muayyan bosqichiga xos bo’lgan omil bo’lib, u o’ttiz yil o’tgach ham avtomatik ravishda amal qilishda davom etishi shart emas. Buni R. Brubeykerning o’zi ham ta’kidlaydi: fuqarolik siyosati “muzlab qolgan” kategoriya emas, balki davlat va jamiyat o’rtasidagi doimiy muzokara jarayonining natijasidir [3].

Ikki fuqarolikka taqiqning yana bir muhim tarixiy asosi — davlat suvereniteti va yangi davlat chegaralari sharoitida fuqarolik ustidan nazoratni mustahkamlashga intilish edi. SSSR parchalanganidan so’ng O’zbekiston davlat chegaralari etnik va madaniy areallar bilan har doim ham mos kelmaydigan vaziyatga tushib qoldi. Bu holat fuqarolarda ikki tomonlama sadoqat paydo bo’lishi ehtimoli haqidagi xavotirlarni keltirib chiqardi, bu esa davlat barqarorligi va yaxlitligiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin edi [3, 32].

Shu bilan birga, xolisona tahlil shuni ko’rsatadiki, bunday xavotirlar faqat O’zbekistongagina xos emas edi. Ukraina tadqiqotchisi O. Shevel tomonidan taklif qilingan

tipologiyaga ko'ra, postsovet makonidagi davlatlar fuqarolik siyosatida ikki asosiy modelni tanladilar: hamyurtlarga (co-ethnics) imtiyozli munosabatda bo'lish modeli (masalan, Qozog'iston, Rossiya) va etnik mansublikdan qat'i nazar, "nol variant" (zero option) asosidagi model, unda faqat rezidentlik mezoni hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. O'zbekiston aynan ikkinchi guruhga — Ozarbayjon, Gruziya, Moldova, Rossiya, Tojikiston va Ukraina qatoriga — kiradi [8]. Demak, ikki fuqarolikka taqiq alohida o'zbek hodisasi emas, balki butun mintaqaga xos bo'lgan davlat-qurilish strategiyasining bir ko'rinishidir.

2. AMALDAGI QONUNCHILIK: NORMATIV TAHLIL

O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolik to'g'risida"gi Qonuni dastlab 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan va undan buyon bir necha bor tahrirga uchragan, so'nggi yirik islohot 2020-yilda amalga oshirilgan [10]. Qonunning 10-moddasi O'zbekiston fuqarosi boshqa davlat fuqaroligiga mansubligini tan olmasligini belgilaydi: shaxs, ikkinchi fuqarolikni ixtiyoriy ravishda olganligidan qat'i nazar, u dastlabki (o'zbek) fuqaroligidan voz kechmaguncha yoki uni boshqa asosda yo'qotmaguncha, O'zbekiston fuqarosi deb hisoblanadi [14].

2016-yilda Qonunning 21-moddasiga kiritilgan tuzatishlarga ko'ra, boshqa davlat fuqaroligini olish O'zbekiston Respublikasi fuqaroligining avtomatik yo'qotilishiga olib keladi [14]. Qonun chet el fuqaroligini qabul qilgan shaxsni 30 kun muddat ichida bu haqda O'zbekiston Respublikasining ichki ishlar organlari yoki xorijdagi konsullik muassasalariga xabar berishga majbur qiladi. Fuqarolikning yo'qotilishi Prezidentning tegishli farmoni bilan rasmiylashtiriladi [14].

Muhim nuance shundaki, agar shaxs berilgan muddat ichida chet el fuqaroligidan voz kechmasa, unga nisbatan ma'muriy yoki jinoiy javobgarlik qo'llanilmaydi — faqat O'zbekiston fuqaroligi Prezident farmoni bilan bekor qilinadi [11, 13]. Bu — muhim farq bo'lib, ko'pgina xalqaro sharhlovchilar buni tushunmay qoladilar: O'zbekiston modeli jazolovchi (punitive) emas, balki tan olmaslik (non-recognition) modeliga asoslangan; bu jihat, xususiy huquqiy konsultatsiya manbalarida ham alohida ta'kidlanadi [26, 28, 29]. Amalda bu shuni anglatadiki, agar o'zbekiston fuqarosi chet el pasporti bilan chegaradan o'tsa, unga faqat O'zbekiston fuqarosi sifatida munosabatda bo'linadi [11, 12, 13] — bu, mohiyatan, J. Torpeyning davlatning shaxs ustidan "pasport monopoliyasi" haqidagi kontseptsiyasining amaliy ko'rinishidir [22]. Umumiy tartibda fuqarolikka qabul qilish, xususan, kamida besh yillik doimiy istiqomat, til bilish va barqaror daromad mavjudligi kabi mezonlarni ham o'z ichiga oladi [27].

Shu bilan birga, 2020-yildagi Qonun fuqaroliksizlik holatlarini kamaytirishga qaratilgan bir qator progressiv normalarni ham o'z ichiga oladi: xususan, 1992-yil 28-iyuldan buyon O'zbekistonda doimiy yashab, boshqa davlat fuqaroligiga ega bo'lmagan shaxslar respublika fuqarosi deb tan olinadi [9]. Bundan tashqari, ota-onasi noma'lum yoki fuqaroliksiz bo'lgan bolalar uchun fuqarolikni berishning soddalashtirilgan tartibi joriy etilgan [9]. Biroq SEAP (Statelessness Encyclopedia Asia Pacific) tahlilchilari to'g'ri ta'kidlaganidek, qonundagi "fuqaroliksiz shaxs" ta'rifi 1954-yilgi Fuqaroliksiz shaxslar maqomiga oid Konvensiya talablariga to'liq mos kelmaydi, chunki isbotlash yuki fuqaroliksiz shaxsning o'ziga yuklatiladi [9]. Bu — muallif nazarida, keyingi qonun ijodkorligi jarayonida albatta bartaraf etilishi lozim bo'lgan kamchilik.

Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekiston hozirgacha 1951-yilgi Qochqinlar maqomiga oid Konvensiyani, uning 1967-yilgi Protokolini, 1954-yilgi Fuqaroliksiz shaxslar

Konvensiyasini va 1961-yilgi Fuqaroliksizlikni qisqartirish to'g'risidagi Konvensiyani ratifikatsiya qilmagan — mintaqada bu borada orqada qolgan yagona davlatdir [9]. Bu, muallifning fikricha, mamlakatning xalqaro-huquqiy obro'siga va investitsion muhitiga bilvosita salbiy ta'sir ko'rsatadigan jiddiy bo'shliqdir.

3. NAZARIY POLEMIKA: LIBERAL VA SUVERENITET-MARKAZLASHGAN YONDASHUVLAR

Ikki fuqarolik masalasi jahon fuqarolik-huquqiy fanida eng ziddiyatli bahs mavzularidan biri hisoblanadi, va aynan shu polemikani chuqur tahlil qilmasdan turib O'zbekiston tajribasini baholash mumkin emas.

Liberal-kosmopolit yo'nalish. Amerikalik huquqshunos Piter Spiro o'zining fundamental ishlarida ("Beyond Citizenship: American Identity After Globalization", 2008; "At Home in Two Countries", 2016) ikki fuqarolikni globallashuv davrining tabiiy va muqarrar oqibati sifatida talqin qiladi [1, 19]. 2010-yilda "International Journal of Constitutional Law" jurnalida chop etilgan dasturiy maqolasida Spiro yanada radikal tezisni ilgari suradi: ikki fuqarolik inson huquqi darajasiga ko'tarilishi kerak, chunki uni cheklash uyushish erkinligi va liberal avtonomiya qadriyatlariga zid keladi [18]. Spironing fikricha, tarixan ikki fuqarolikka nisbatan salbiy munosabat davlatlararo nizolar xavfi bilan asoslangan edi, biroq bu xavf globallashuv sharoitida deyarli yo'qolgan, shuning uchun davlatning bu boradagi qarshiligi endi asossiz "diffuz manfaat"ga aylangan [18]. Bu qarashlar Spironing yanada ilgarigi, 1997-yildagi "Dual Nationality and the Meaning of Citizenship" nomli fundamental maqolasidan boshlangan intellektual yo'lning mantiqiy davomi hisoblanadi [31].

Rainer Baubok ham xuddi shunday pozitsiyani egallaydi, biroq boshqacharoq nazariy asosda — "transmilliy fuqarolik" (transnational citizenship) kontseptsiyasi orqali [15]. T. Faist va P. Kivisto tomonidan tahrirlangan "Dual Citizenship in Global Perspective" nomli fundamental to'plam aynan shu tortishuvni jamlagan asosiy manba hisoblanadi [30]. Uning fikricha, zamonaviy migratsiya sharoitida shaxsning bir nechta siyosiy hamjamiyatga a'zoligi tabiiy holatdir va davlat bunga qarshi turishdan ko'ra, uni tartibga solish yo'lini izlashi kerak [16, 17]. Baubok, ayni paytda, "trade-off" (murosa) nazariyasini ham taklif qiladi: transmilliy fuqarolikning kengayishi muayyan siyosiy avtonomiya narxi evaziga keladi, va har bir davlat bu murosani o'zi belgilashi kerak [16].

Suverenitet-markazlashgan (etatistik) yo'nalish. Bunga qarama-qarshi o'laroq, Rojers Brubeyker fuqarolikni birinchi navbatda siyosiy hamjamiyat chegaralarini belgilovchi institut sifatida ko'radi, u shaxsning "tanlovi"dan ko'ra davlatning o'z-o'zini belgilash huquqining ifodasidir [3, 32]. Postsovet davlatlari misolida Brubeyker ko'rsatib berganidek, yosh davlatlar uchun fuqarolik — mustahkam milliy identifikatsiya va lolyallikni shakllantirish quroli bo'lib, bu funktsiyani ikki fuqarolikni keng tan olish orqali "yumshatish" davlat qurilishi jarayonini izdan chiqarishi mumkin [3].

Seyla Benhabib ham, garchi kosmopolit an'anaga yaqin bo'lsa-da, "The Rights of Others" (2004) asarida muhim ogohlantirishni ilgari suradi: milliy suverenitet bilan kosmopolit huquqlar o'rtasidagi ziddiyat hal qilinmagan muammo bo'lib qolmoqda, va har qanday davlat o'z chegaralarini nazorat qilish huquqidan butunlay voz kecha olmaydi [20].

Ushbu ikki qutb o'rtasidagi bahsni tahlil qilar ekanman, men shuni ta'kidlamoqchimanki, ikkala tomon ham qisman haq. Spiro va Baubokning argumentlari asosan yuqori darajada

rivojlangan, institutsional jihatdan barqaror demokratiyalar (AQSH, G'arbiy Yevropa) tajribasiga asoslangan, u yerda fuqarolikning "yumshashi" davlat barqarorligiga tahdid solmaydi. Biroq O'zbekiston kabi, davlat-qurilishi jarayoni nisbatan yosh, chegara yaqinidagi mintaqalarda yirik etnik diasporalarga ega bo'lgan va mehnat migratsiyasi orqali kuchli tashqi iqtisodiy bog'liqlikka ega davlat uchun Brubeyker va Shevelning ogohlantirishlarini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Shu bilan birga, men Spironing asosiy tezisi bilan qisman rozimanki — **taqiqning o'zi emas, balki uni universal va farqlanmagan tarzda qo'llash muammoli**. Boshqacha aytganda, muammo dual fuqarolikni tan olish-tan olmaslikda emas, balki bir xil qattiq rejimni barcha toifadagi fuqarolarga (mehnat muhojiri, ilmiy diaspora vakili, nikoh orqali fuqarolik oluvchi, majburiy Rossiya fuqaroligiga o'tkazilgan harbiy xizmatchi) bir xilda qo'llashda. Quyida (9-bo'lim) men bu tezisni amaliy takliflar shaklida rivojlantiraman.

4. IJRO MEXANIZMLARI: AN'ANAVIY VA TEXNOLOGIK YONDASHUVLAR

Amalda ikki fuqarolik faktini aniqlash O'zbekiston uchun tizimli muammo hisoblanadi. Chegara nazorati xizmatlari fuqaro chet el pasporti bilan chegaradan o'tganda buni qayd etishi mumkin, biroq bu — faqat sayohat faktini, ikkinchi fuqarolik faktining o'zini emas, aniqlaydi [13]. Fuqarolik olish haqida ma'lumot berish majburiyati (30 kunlik muddat) [14] amalda ko'p hollarda bajarilmaydi, chunki uni nazorat qilishning samarali mexanizmi mavjud emas.

So'nggi yillarda hujjatlarni tekshirishni avtomatlashtirish borasida chuqur o'rganish (deep learning) texnologiyalaridan foydalanish tendensiyasi kuzatilmoqda. Xususan, S. Dhakal va hammualliflarining Nepal fuqarolik hujjatlarini tahlil qilish uchun ishlab chiqilgan tadqiqotida YOLOv8 arxitekturasi asosida, oldindan o'qitilgan vaznlar va softmax qatlami bilan yakunlanuvchi to'liq bog'langan qatlamlar qo'shilgan holda, hujjatning old va orqa tomonini tahlil qiluvchi ikki tomonlama (dual) model taklif etilgan [21]. Transfer learning yondashuvi milliy hujjat formatlaridagi xilma-xillikka moslashish imkonini beradi [21].

Bunday yechimlarni O'zbekiston sharoitida moslashtirish nazariy jihatdan mumkin, biroq muallif sifatida shuni ta'kidlashni lozim topamanki, texnologik yechim yagona vosita bo'la olmaydi. Hujjatni tahlil qiluvchi eng ilg'or model ham, agar u faqat milliy pasport ma'lumotlar bazasi bilan ishlasa va xorijiy davlatlarning fuqarolik reestrlari bilan integratsiyalashmagan bo'lsa, samarasiz qoladi. Bu yerda asosiy cheklov — texnik emas, balki institutsional: davlatlar o'rtasida fuqarolik ma'lumotlarini almashish bo'yicha ikki tomonlama yoki ko'p tomonlama shartnomalarning yo'qligi [21]. Shuning uchun avtomatlashtirilgan tizimlarni joriy etish alohida-holda emas, balki Rossiya, Qozog'iston, Janubiy Koreya kabi asosiy mehnat migratsiyasi yo'nalishlari bilan ma'lumot almashish bo'yicha davlatlararo bitimlar tizimi bilan bir vaqtda amalga oshirilishi kerak.

5. HUQUQNI QO'LLASH MUAMMOLARI VA SUD AMALIYOTI

Ikki fuqarolik masalasida huquqni qo'llashning asosiy muammosi — fuqaro ikkinchi fuqarolikni olganligi faktini aniqlash va isbotlashning murakkabligidir. Ikki fuqarolik rasman ruxsat etilgan davlatlardan farqli o'laroq, O'zbekiston kabi taqiq mavjud davlatlarda fuqarolar odatda davlat organlariga ikkinchi fuqarolik olganligi haqida o'z ixtiyori bilan xabar bermaydi. Fuqarolik to'g'risidagi ma'lumotlarni almashishning yagona xalqaro mexanizmi yo'qligi vaziyatni yanada murakkablashtiradi [7].

O'zbekiston Respublikasida ikki fuqarolik bilan bog'liq ishlar bo'yicha sud amaliyoti cheklangan va bir xil emas. Bu, bir tomondan, bunday holatlarning kamdan-kam aniqlanishi,

boshqa tomondan — ushbu toifadagi ishlarni ko'rib chiqishning aniq protsessual standartlarining yo'qligi bilan bog'liq. Fuqarolik yo'qotilishining oqibatlari, uni bekor qilish tartibi kabi masalalar sudlar tomonidan turlicha hal qilinishi mumkin, bu esa sud qarorlarining bashorat qilinishi va bir xilligini pasaytiradi. Xuddi shunday muammo Rossiyada fuqaroliksiz shaxslar huquqlarini himoya qilish amaliyotida ham qayd etilgan, unda sud amaliyoti de-yure va de-fakto fuqaroliksizlik o'rtasidagi farqni izchil talqin qila olmagan [25].

6. QIYOSIY-HUQUQIY TAHLIL: XALQARO TAJRIBA

Shveytsariya 1992-yil 1-yanvardan boshlab cheklovsiz ikki va hatto ko'p fuqarolikka ega bo'lish huquqini kafolatlaydi [11]. Bu shuni anglatadiki, Shveytsariya fuqaroligini olishga da'vogar shaxslar faqat o'z kelib chiqqan davlati tomonidan qo'yilgan cheklovlarga duch keladi, Shveytsariya tomonidan emas [11]. Bunday liberal yondashuv muhojirlarning integratsiyasiga ko'maklashadi va ularning kelib chiqqan davlat fuqaroligini saqlab qolish bilan bog'liq individual ehtiyojlarini hisobga oladi [11]. Shu bilan birga, Shveytsariyaga eng ko'p muhojir yuboruvchi davlatlar orasida faqat Avstriya va Ispaniya odatda ikki fuqarolikka yo'l qo'ymaydi [11] — bu esa hatto Yevropa doirasida ham ushbu masalada sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Rossiya Federatsiyasi tajribasi O'zbekiston uchun alohida amaliy ahamiyatga ega, chunki aynan shu yerda O'zbekiston mehnat muhojirlarining asosiy qismi joylashgan [4]. 2022-yil fevralidan boshlab Ukrainaga qarshi urush kontekstida Rossiya fuqarolik siyosati sezilarli darajada instrumentallashtirildi: Yevropa Fuqaroliksizlik tarmog'i (European Network on Statelessness) hisobotiga ko'ra, Rossiya Mudofaa vazirligi vakillari Rossiya fuqaroligini olgan Markaziy Osiyo muhojirlariga — harbiy yoshda bo'lgan va bo'lmaganlarga ham — qo'ng'iroq qilib, agar ular harbiy xizmatdan bo'yin tovlasa, olingan fuqarolikni tortib olish bilan tahdid qilgan [7]. Bundan tashqari, Rossiya qamoqxonalarida jazo muddatini o'tayotgan chet ellik mahkumlar, jumladan tojik va o'zbekistonlik fuqarolar, o'z fuqaroliklaridan voz kechib, Rossiya fuqaroligini olib, harbiy shartnoma tuzishga undalgan holatlar ham qayd etilgan [7]. Bunday bosimning bilvosita natijasi sifatida, harbiy safarbarlik xavfi kuchaygan davrlarda O'zbekiston va Qirg'iziston fuqarolarining Rossiyaga oqimi keskin qisqarganligi ham qayd etilgan [39].

Bu — muallif nazarida, alohida e'tiborga molik **real keys**dir: u shuni ko'rsatadiki, ikki fuqarolikka taqiq — faqat "millat sofligini" saqlash muammosi emas, balki geosiyosiy beqarorlik sharoitida O'zbekiston fuqarolarining huquqiy himoyasizligini oshiruvchi omilga aylanishi mumkin. Agar O'zbekiston fuqarosi Rossiya bosimi ostida O'zbekiston fuqaroligidan norasmiy ravishda voz kechishga majburlansa va keyinchalik bu haqiqatni O'zbekiston davlat organlariga bildirmasa, u amalda ikkala davlat tomonidan ham "yo'q" (invisible) fuqaroga aylanadi — bu esa 2014-yilgi Yevropa Inson Huquqlari Sudining Kim Rossiyaga qarshi ishi (Kim v. Russia) da ko'rib chiqilgan fuqaroliksiz shaxsning ikki yildan ortiq muddatga hibsga olinishi kabi og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin [7, 23].

Qozog'iston va Tojikiston misolida BMT Fuqarolarning Oliy Komissarligi (UNHCR) tomonidan qo'llab-quvvatlangan #IBelong kampaniyasi doirasida 2014-yildan buyon Markaziy Osiyoda 95 000 dan ortiq fuqaroliksizlik holati hal qilingan [24]; qiyoslash uchun, kampaniya boshlanishidan oldin mintaqada 255 000 dan ortiq odam hech bir davlat fuqarosi sifatida tan olinmagan edi [33]. O'zbekistonning o'zida ham 2019-yilda 50 000 kishiga fuqarolik berilgan va doimiy ravishda 15 yildan buyon respublikada yashovchi fuqaroliksiz shaxslarga fuqarolikni

bevosita berishning yangi tartibi joriy etilgan, bu orqali yana 20 000 kishi fuqarolik olish imkoniyatiga ega bo'lgan — bu haqda O'zbekiston Milliy markazi rahbari A. Saidov UNHCR mintaqaviy davra suhbatida ma'lum qilgan [41]. Bu — muallif fikricha, O'zbekiston davlatining fuqaroliksizlikka qarshi kurashda ijobiy va konstruktiv rol o'ynay olishini ko'rsatuvchi muhim dalil bo'lib, xuddi shu institutsional salohiyatdan ikki fuqarolik masalasini tartibga solishda ham foydalanish mumkin.

7. FUQAROLIKSIZLIK MUAMMOSI: REAL KEYSLAR TAHLILI

Ikki fuqarolikka qat'iy taqiqning "teskari tomoni" — bu fuqaroliksizlik xavfining kuchayishidir. Agar shaxs birinchi fuqaroligidan voz kechishga majbur bo'lsa-yu, ikkinchisi hali rasmiylashtirilmagan bo'lsa yoki umuman berilmasa, u fuqaroliksiz holatga tushib qoladi. UNHCR tomonidan hujjatlashtirilgan ikkita real keys buni yaqqol ko'rsatadi [24].

Tojikistonlik Adolat ota-onasi rasmiy hujjatlar uchun to'lovni amalga oshira olmagani sababli o'ttiz yildan ortiq vaqt davomida hujjatsiz va fuqaroliksiz bo'lib qoldi. Uning farzandlari ham tug'ilganda fuqaroliksiz bo'lib qolgan edi. UNHCR ning "Chashma" nomli hamkor tashkiloti yordamida Adolat 2022-yilda Tojikiston pasportini oldi — bu esa o'nlab yillik noaniqlik va tashvishga barham berdi [24].

Qozog'istonlik Nataliya Zaretskaya 16 yoshga to'lgunga qadar o'zining fuqaroliksiz ekanligini bilmagan. 1985-yilda SSSRda tug'ilgan, 1998-yilda onasi bilan Shimkentga ko'chib o'tgan, biroq ular yetib kelganida ro'yxatdan o'tmagan va shu sababli huquqiy identifikatsiyasiz qolgan. Natijada Nataliya o'rta maktabdan keyingi ta'limga kira olmagan va ish topa olmagan, uning farzandlari ham huquqiy jihatdan fuqaroliksiz bo'lib qolgan. Yetti yillik huquqiy kurashdan so'ng, "Sana Sezim" tashkiloti yordamida, u 2024-yilda nihoyat Qozog'iston fuqaroligini oldi [24].

Bu ikki keys — muallifning fikricha — ikki muhim xulosani tasdiqlaydi. Birinchidan, fuqaroliksizlik odatda qasddan qilingan harakat emas, balki byurokratik va moliyaviy to'siqlarning tarkibiy oqibati bo'ladi — bu esa davlatdan faqat taqiqlovchi emas, balki proaktiv, profilaktik siyosatni talab qiladi. Ikkinchidan, bu holatlar shuni ko'rsatadiki, fuqarolikni tartibga solishda davlatning asosiy vazifasi nafaqat "kim fuqaro emasligini" aniqlash, balki hech bir shaxs (ayniqsa bola) huquqiy "ko'rinmas" holatga tushib qolmasligini kafolatlashdir. Sovet Ittifoqi parchalanishi natijasida yuzaga kelgan bunday holatlar mintaqada hozirgacha o'ttiz mingdan ortiq odamga tegishli bo'lib qolmoqda [40].

8. IJTIMOIY VA HUQUQIY OQIBATLAR

Ikki fuqarolikka taqiqni buzish O'zbekistonda ham alohida fuqarolar, ham jamiyat uchun jiddiy ijtimoiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Buning asosiy jihatlaridan biri — jamiyat ijtimoiy tuzilishida bir xillik yo'qolishi bo'lib, bunda aholining bir qismi ikkinchi fuqarolik tufayli qo'shimcha huquq va imkoniyatlarga ega bo'lsa, boshqalari o'z huquqlarida cheklangan holatda qoladi. Bu esa ikki fuqarolikka ega bo'lmagan fuqarolar orasida ijtimoiy keskinlik va adolatsizlik hissini kuchaytirishi mumkin.

Huquqiy nuqtai nazardan, taqiqni buzish — ikkinchi fuqarolik olganligini yashirgan shaxslar uchun — ma'muriy javobgarlikka emas (yuqorida ko'rsatilganidek), balki O'zbekiston fuqaroligining Prezident farmoni bilan bekor qilinishiga olib keladi [14]. Bu shaxs uchun huquqiy noaniqlik vaziyatini yuzaga keltiradi, chunki u davlat tomonidan taqdim etiladigan

muayyan huquq va kafolatlardan mahrum bo'lishi, shuningdek ish bilan ta'minlash, ta'lim olish va tibbiy yordam olishda cheklovlarga duch kelishi mumkin.

Davlat uchun esa taqiqning ommaviy buzilishi migratsiya jarayonlari ustidan samarali nazoratni murakkablashtiradi, chegaradan tashqarida bo'lgan fuqarolarning huquqiy javobgarligi masalalarini chigallashtiradi va yurisdiksiyalar to'qnashuvi (bir shaxs ikki davlat huquqiy tizimiga bo'ysunishi) holatlarini keltirib chiqarishi mumkin.

Yuqoridagi tahlil asosida men O'zbekiston uchun quyidagi amaliy chora-tadbirlar majmuasini taklif etaman. Bu takliflar ikki fuqarolikni "ruxsat berish yoki taqiqlash" degan ikkilamchi (binar) mantiqdan chiqib, xavfga asoslangan (risk-based), differensiallashtirilgan tartibga solish modeliga o'tishga qaratilgan.

1) Toifalarga bo'lingan (kategoriyalashtirilgan) yondashuvni joriy etish. Barcha fuqarolarga bir xil qattiq rejimni qo'llash o'rniga, muallif quyidagi toifalarni ajratishni taklif qiladi: (a) mehnat migranti — vaqtinchalik ish maqsadida ikkinchi davlat fuqaroligini olgan shaxs; (b) ilm-fan, texnologiya va investitsiya diasporasi vakili — malakali mutaxassis, olim, tadbirkor; (c) nikoh yoki oilaviy sabablarga ko'ra fuqarolik olgan shaxs; (d) geosiyosiy bosim ostida (masalan, harbiy safarbarlik tahdidi ostida, 6.2-bo'limda ko'rsatilganidek [7]) fuqarolikni majburan almashtirgan shaxs. Har bir toifa uchun alohida bildirish tartibi va oqibatlar tizimi ishlab chiqilishi kerak — masalan, (d) toifasi uchun O'zbekiston fuqaroligini avtomatik yo'qotish o'rniga, murojaat asosida moratoriy yoki alohida ko'rib chiqish tartibi joriy etilishi mumkin.

2) Fuqarolikni "muzlatish" (dormant citizenship) instituti. Doimiy chet elda yashovchi va u yerda fuqarolik olishga majbur bo'lgan (masalan, boshqacha yo'l bilan doimiy yashash huquqi yoki bola huquqlarini himoya qilib bo'lmaydigan) o'zbekistonliklar uchun O'zbekiston fuqaroligini butunlay bekor qilish o'rniga, uni "muzlatilgan" holatga o'tkazish, ya'ni faol siyosiy huquqlarsiz, lekin qaytish va merosga oid huquqlarni saqlagan holda vaqtinchalik maqom berish tavsiya etiladi. Bu Shveytsariya modelining to'liq nusxasi emas [11], balki O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan oraliq yechimdir.

3) Ikki tomonlama fuqarolik ma'lumotlari almashinuvi bitimlari. Asosiy mehnat migratsiyasi yo'nalishlari (Rossiya, Qozog'iston, Janubiy Koreya, Turkiya) bilan fuqarolik holati to'g'risida ma'lumot almashish bo'yicha ikki tomonlama bitimlar tuzish zarur — bu 4-bo'limda ko'rsatilgan texnologik yechimlarning samarali ishlashi uchun zaruriy shart hisoblanadi [21].

4) Fuqaroliksizlikka qarshi profilaktik mexanizmlarni kuchaytirish. 7-bo'limda keltirilgan Adolat va Nataliya keyslariga o'xshash holatlarning oldini olish uchun tug'ilishni qayd etish tizimini soddalashtirish, uni bepul va hujjatlarsiz (masalan, tibbiy ma'lumotnomalar asosida) amalga oshirish imkoniyatini kengaytirish lozim [35].

5) Xalqaro konvensiyalarni ratifikatsiya qilish. O'zbekiston 1954 va 1961-yillardagi fuqaroliksizlikka oid Konvensiyalarni, shuningdek 1951-yilgi Qochqinlar Konvensiyasi va uning Protokolini ratifikatsiya qilishi zarur [9] — bu nafaqat xalqaro-huquqiy obro'ni oshiradi, balki fuqarolik siyosatini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish uchun institutsional asos yaratadi. Qo'shni Qirg'iziston Respublikasida ishlab chiqilgan "Kichik o'zgarishlar — katta yutuqlar" nomli fuqaroliksizlikni kamaytirish bo'yicha harakat rejasi [34] O'zbekiston uchun ham amaliy namuna bo'la oladi.

6) Diasporaga yo'naltirilgan differensiallashtirilgan axborot kampaniyalari. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fuqarolik masalalari bo'yicha axborot va ma'muriy kampaniyalarning samaradorligi ular aniq maqsadli guruhlarning ehtiyoji va xususiyatlariga moslashtirilganda sezilarli darajada oshadi. Natsionalizatsiyaga bo'lgan motivatsiya, fuqarolikka munosabat va tushuntirish choralariga sezuvchanlik kelib chiqqan davlatga, til bilish darajasiga, yoshga, shuningdek qabul qiluvchi jamiyatga integratsiya darajasiga qarab sezilarli farq qilishi mumkin [36]. A. Ahrens va hammualliflarining Shveytsariyada o'tkazilgan ikki bosqichli dala tajribasi (field experiment) shuni ko'rsatdiki, muhojirlarning shaxsiy xususiyatlariga moslashtirilgan (personalized) davolash strategiyalari (masalan, individual maslahat, maqsadli eslatmalar) natsionalizatsiya darajasini sezilarli oshirishga yordam berdi, aksincha universal yondashuv kamroq samarali bo'lgan [36]. O'zbekiston sharoitida bu, madaniy yoki oilaviy aloqalari kuchli bo'lgan shaxslar uchun maxsus tushuntirish dasturlari, boshqa toifalar uchun esa idoralararo hamkorlik va xorijiy organlar bilan ma'lumot almashish orqali kuchaytirilgan nazoratni anglatadi [36].

XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston Respublikasidagi ikki fuqarolikka taqiq chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lib, u milliy o'zlikni shakllantirish, davlat suvereniteti va fuqarolik ustidan nazoratni ta'minlash zarurati bilan bog'liq [3, 8]. Amaldagi qonunchilik qat'iy, ammo jazolovchi emas, balki tan olmaslikka asoslangan modelni saqlab qolmoqda [10, 14], bu esa nazorat mexanizmlarida, jumladan avtomatlashtirilgan fuqarolikni aniqlash tizimlarini joriy etishda o'z aksini topmoqda [21]. Biroq bunday tizimlar texnik va huquqiy jihatdan sezilarli cheklovlarga ega.

Huquqni qo'llash amaliyoti ikki fuqarolik faktini aniqlash va isbotlashning murakkabligi, sud amaliyotining cheklanganligi va normalarni talqin qilishning bir xil emasligi kabi bir qator muammolarga duch kelmoqda. Shveytsariya, Rossiya, Qozog'iston va Tojikiston kabi davlatlar bilan xalqaro qiyosiy tahlil [11, 7, 24] ikki fuqarolikni tartibga solishga turlicha yondashuvlarni namoyish etadi va milliy qonunchilikni takomillashtirishda xalqaro tajribani hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi.

O'zbekistonda taqiqni buzishning ijtimoiy va huquqiy oqibatlari fuqarolikni yo'qotish, huquqlardagi cheklovlar va mumkin bo'lgan ijtimoiy nizolar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ayni paytda, tahlil shuni ko'rsatadiki, qonunchilikni yanada takomillashtirish choralarni shaxsiylashtirish va differensiallashtirishni, xalqaro tendensiyalar va milliy rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda yanada moslashuvchan yondashuvni talab qiladi [36].

Muallifning asosiy tezisi shundan iboratki, masala "ikki fuqarolikka ruxsat berish yoki taqiqlash" tarzidagi soddalashtirilgan dixotomiyada emas, balki mavjud taqiqni qanday **differensiallashtirilgan, insonparvar va texnologik jihatdan samarali** tarzda amalga oshirishda. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda ikki fuqarolikni samarali tartibga solish faqat milliy manfaatlarni himoya qilish, xalqaro majburiyatlarga rioya etish va zamonaviy ijtimoiy-huquqiy voqelikka moslashish o'rtasidagi muvozanat asosidagina mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Spiro P.J. Beyond Citizenship: American Identity After Globalization. — Oxford: Oxford University Press, 2008.
2. O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolik to'g'risida"gi Qonuni, 1992-yil 2-iyul (2020-yildagi yangi tahrirda) // lex.uz — Milliy qonunchilik ma'lumotlari bazasi.
3. Brubaker R. Citizenship Struggles in Soviet Successor States // International Migration Review. — 1992. — Vol. 26, No. 2. — P. 269–290.
4. Migration Data Portal. Migration data in Central Asia. [Elektron manba]. URL: https://www.migrationdataportal.org/regional-data-overview/central-asia
5. The Times of Central Asia. Uzbekistan Receives $14.8 Billion in Remittances in 2024, 2025. [Elektron manba]. URL: https://timesca.com/uzbekistan-receives-14-8-billion-in-remittances-in-2024/
6. World Bank. The Journey Ahead: Supporting Successful Migration in Europe and Central Asia, 2025 (kun.uz sharhi orqali). [Elektron manba]. URL: https://kun.uz/en/news/2025/03/07/without-remittances-uzbekistans-poverty-rate-could-nearly-double-world-bank
7. European Network on Statelessness. Russia's war against Ukraine and the risk of statelessness, 2024. [Elektron manba]. URL: https://www.statelessness.eu/updates/blog/russias-war-against-ukraine-and-risk-statelessness
8. Shevel O. Migration, Refugee Policy, and State Building in Postcommunist Europe. — Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
9. Statelessness Encyclopedia Asia Pacific (SEAP). Uzbekistan — Regional Overview: Central Asia. [Elektron manba]. URL: https://seap.nationalityforall.org/region/regional-overview/central-asia/uzbekistan/
10. RFE/RL (Radio Ozodlik). Uzbek Law Easing Rules On Citizenship Comes Into Force, 2020. [Elektron manba]. URL: https://www.rferl.org/a/uzbek-law-easing-rules-on-citizenship-comes-into-force/30839610.html
11. Uzbekistan Law Blog. Should Uzbekistan allow dual citizenship? [Elektron manba]. URL: https://uzbekistanlawblog.com/should-uzbekistan-allow-dual-citizenship/
12. Kun.uz. MFA clarifies whether Uzbeks can acquire a second citizenship, 2024. [Elektron manba]. URL: https://kun.uz/en/news/2024/03/09
13. Kun.uz. MIA official explains why Uzbekistan does not recognize dual citizenship. [Elektron manba]. URL: https://kun.uz/en/23994605
14. Law of the Republic of Uzbekistan on Citizenship of the Republic of Uzbekistan (1998 en. tarjima) // ecoi.net. [Elektron manba]. URL: https://www.ecoi.net/en/file/local/1057567/1226_1427438697_uzbekistan-citizenship-law-1998-en.pdf
15. Bauböck R. Transnational Citizenship: Membership and Rights in International Migration. — Aldershot, UK: Edward Elgar, 1994.
16. Bauböck R. The Trade-Off between Transnational Citizenship and Political Autonomy // Faist T., Kivisto P. (eds.) Dual Citizenship in Global Perspective. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.

17. Bauböck R. Stakeholder Citizenship: An Idea Whose Time Has Come? — Washington, DC: Migration Policy Institute, 2008.
18. Spiro P.J. Dual citizenship as a human right // International Journal of Constitutional Law. — 2010. — Vol. 8, No. 1. — P. 111–130.
19. Spiro P.J. At Home in Two Countries: The Past and Future of Dual Citizenship. — New York: NYU Press, 2016.
20. Benhabib S. The Rights of Others: Aliens, Residents, and Citizens. — Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2004.
21. Dhakal S., Sigdel S., Paudel S.P., Ranabhat S.K., Lamichhane N. Mero Nagarikta: Advanced Nepali Citizenship Data Extractor with Deep Learning-Powered Text Detection and OCR, 2024. [Elektron manba]. URL: https://arxiv.org/abs/2410.05721
22. Torpey J. The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship, and the State. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
23. European Court of Human Rights. Kim v. Russia, Application No. 44260/13, Judgment of 17 July 2014.
24. UNHCR. Emerging from the shadows: ending statelessness in Central Asia, 2024. [Elektron manba]. URL: https://www.unhcr.org/news/stories/emerging-shadows-ending-statelessness-central-asia
25. Citizenship Studies. Can statelessness be legally productive? The struggle for the rights of noncitizens in Russia // Citizenship Studies. — 2020. — Vol. 24, No. 2.
26. Multiplecitizenship.com. Uzbekistan — Dual and Multiple Citizenship. [Elektron manba]. URL: https://www.multiplecitizenship.com/wscl/ws_UZBEKISTAN.html
27. Dualcitizenship.com. Uzbekistan Dual Citizenship – How To Apply & Eligibility. [Elektron manba]. URL: https://www.dualcitizenship.com/countries/uzbekistan/
28. Immigration and Refugee Board of Canada. Russia and Uzbekistan (Citizenship Report). U.S. Department of Justice fayl arxivi. [Elektron manba]. URL: https://www.justice.gov/file/299901/dl?inline=
29. Dual Citizenship Report. Uzbekistan — Dual Citizenship Report. [Elektron manba]. URL: https://www.dualcitizenshipreport.org/dual-citizenship/uzbekistan/
30. Faist T., Kivisto P. (eds.) Dual Citizenship in Global Perspective: From Unitary to Multiple Citizenship. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
31. Spiro P.J. Dual Nationality and the Meaning of Citizenship // Emory Law Journal. — 1997. — Vol. 46. — P. 1411.
32. Brubaker R. Citizenship and the Nation-State in France and Germany: A Comparative Historical Analysis // International Sociology. — 1990. — Vol. 5. — P. 379–407.
33. Farquharson M. Statelessness in Central Asia. — Geneva: UNHCR, 2011.
34. UNHCR. Small Changes – Big Gains: An Action Plan to Prevent and Reduce Statelessness in the Kyrgyz Republic. — Bishkek: UNHCR, 2012.
35. UNHCR Central Asia. Information for Stateless People in Uzbekistan. [Elektron manba]. URL: https://help.unhcr.org/centralasia/uzbekistan/information-for-stateless-people-in-uzbekistan/

36. Ahrens A., Stampfli-Bombelli A., Kurer S., Hangartner D. Optimal multi-action treatment allocation: A two-phase field experiment to boost immigrant naturalization, 2023. [Elektron manba]. URL: https://arxiv.org/abs/2305.00545
37. Gazeta.uz. Remittances to Uzbekistan increase, Russia's share decreases, says Central Bank, 2024. [Elektron manba]. URL: https://www.gazeta.uz/en/2024/04/25/remittances/
38. Eurasianet. Uzbekistan: Small signs of economic reform success, 2024. [Elektron manba]. URL: https://eurasianet.org/uzbekistan-small-signs-of-economic-reform-success
39. The Times of Central Asia. Uzbekistan's Migrant Laborers Remittances From Russia in Sharp Decline, 2024. [Elektron manba]. URL: https://timesca.com/uzbekistans-migrant-laborers-remittances-from-russia-in-sharp-decline/
40. USCRI. The State of Statelessness in the Former Soviet Union. — Washington, DC: USCRI Policy Brief, 2024. [Elektron manba]. URL: https://refugees.org/when-you-cease-to-exist-the-state-of-statelessness-in-the-former-soviet-union/
41. UNHCR Central Asia. Central Asia Statelessness Roundtable — Uzbekistan, 2021. [Elektron manba]. URL: https://unhcr.org/centralasia/en/13897-central-asia-statelessness-roundtable-uzbekistan.html